

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ

УДК 82.02.821.161.2

Г.Г. КОРБИЧ,

*кандидат філологічних наук, доцент,
ад'юнкт кафедри україністики Інституту російської філології
Польського університету ім. Адама Міцкевича (Познань)*

УКРАЇНСЬКИЙ COMMENCEMENT DE SIECLE ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Статтю присвячено дослідженню специфіки розвитку українського літературного процесу на початку ХХ ст. Аналізуються основні чинники модернізму в українській літературі. Визначається роль модернізму у розвитку української духовної культури початку століття.

Ключові слова: модернізм, національна культура, модерністська свідомість, українська літературна творчість.

Одразу зазначимо, вираз commencement de siècle, що в перекладі з французької мови означає початок століття, позичений нами від Ярослава Поліщука: саме так автор монографії «Міфологічний горизонт українського модернізму» окреслює початок ХХ ст. в українській літературі. За своїм значеннєвим сенсом ця дефініція претендує стати символом утвердження нового, початку як нового. Передбачає вона й антиномію до fin de siècle, хоча протиставлення кінця ХІХ і початку ХХ століть відносно й навряд чи є антитезою. Сенс міфологічного fin de siècle, як синоніму декадансу, багатозначний і радше є символом глибокого зсуву культури, перехідності, переоцінки цінностей, ніж виявом упадку і присмерку. Крім того, якщо у Франції, де виник цей термін, процес новочасних перетворень пов'язаний із завершенням ХІХ ст., отже, і міф співвідноситься з кінцем віку, то в інших країнах (Німеччині, Великобританії, Австро-Угорщині, Росії) – загалом з початком ХХ ст. [7, с. 203]. В умовах України fin de siècle, на думку Поліщука, перетворився на commencement de siècle. Головні ознаки цього перетворення полягають в тому, що «український модернізм трансформувалася популярні настрої схилку віку (утома, безсилля, відчай), які не вельми прищепилися на наших теренах, у бадьоро-оптимістичні мотиви, співзвучні початку нового століття і станові культурної емансипації українства, романтики культурної інституалізації нації» [12, с. 15]. Справді, сугестія нігілізму практично не торкнулася української літератури, пафос будівництва національної культури не згас під апокаліптичним диханням fin de siecle. Без сумніву можемо сприйняти й інші аспекти. По-перше, вважаємо, що акцент, покладений на початок ХХ ст. як на підперіод або навіть і самостійний період, надає структурної сутності узагальнюючому і досить розмитому, хоча й детермінованому хронологічними рамками, окресленню «кінець ХІХ – поч. ХХ ст.». По-друге, нововведене поняття визначає певну систему художніх цінностей, стильових засобів і постав. Отже, загалом беручи, висловлює погляд на модернізм як на естетичну концепцію і напрям. Справді, тривалий час модернізм саме так сприймався. Однак останнім часом, з утвердженням модернізму не лише в працях з історії літератури й мистецтва, а й в працях з історії більш прийнятою є концепція «модерністична свідомість», що визначає характер цілої епохи від

рубежу XIX і XX ст. до останньої третини XX ст., коли вступає в свої права постмодерністичний час. Якщо примінити цю широкозакроєну формулу до українства, то на позначення початку XX ст. вона може функціонувати як «свідомість новочасності», а commencement de siècle як сумарна назва явищ тогочасної української культури.

Усвідомлення причетності до нових часів було на той час загальним, властивим не лише інтелектуалам, а й ширшим верствам українського суспільства, трактувати його, отже, можна в категоріях націотворення як відчуття якісно нового початку в житті спільноти. Це усвідомлення інтенсифікується в ході трансформаційних процесів, які відбувалися після революційних подій 1905–1907 рр., коли на території Російської імперії набули чинності деякі конституційні свободи, зокрема свобода преси, що фактично означало і скасування заборои на український друк. Перенесення зі Львова, а, по суті, новостворення у Києві центру культурного і політичного життя українців, організація мережі україномовних періодичних видань на Наддніпрянщині, а також у Росії («Украинский вестник», «Украинская жизнь») і за кордоном (всього у світі функціонувало понад 80 українських газет і журналів) – усе це свідчить, що для України розпочався процес прискорення історії, який досягнув апогею напередодні Першої світової війни, а виявляв свої наслідки і пізніше. Темпоралізація й динамізація культурного життя породжували відчуття винятковості нового часу для українства, сприймалися як становлення, навіть новонародження нації. «Український народ не тільки як культурно-психологічна одиниця, але як і політична категорія, виростає саме тепер із стадії ембріона» [11, с. 129]. Так 1907 р. стверджував на шпальтах журналу «Україна» Симон Петлюра, а сьома роками пізніше незадовго перед вибухом Першої світової війни цей процес не без подиву підсумовував Володимир Винниченко: «ми, українці, ніби приголомшені своїм власним нежданно-швидким ростом. Забуваючи всі закони розвитку, ми з нетерплячою жагучістю пориваємося наперед у перші ряди націй» [1, с. 115]. Енергію національного самооновлення не були в змозі знизити жодні прояви реакції, що огорнула Російську імперію в післяреволюційну добу. Тож і стан національно-культурного піднесення тривав на тлі тієї реакції, зазнаючи царських утисків й переслідувань. До того доходили великі матеріальні труднощі, які також служили неабияким випробуванням українській пресі й загалом українській культурі в її інституалізаційному становленні. І це протистояння несприятливим обставинам, ця протидія як вияв волі до національного ствердження – гідний подиву факт, що можна розцінювати як історичний і культурний феномен.

Свідомість новочасності розгорталась у площині універсальної метафори, якою була ідея національного відродження. Особливістю націотворення в Україні є те, що кожний з його етапів чи циклів починається з «культурництва», проте завжди це «культурництво» має прихований, а часом і явний політичний підтекст [6, с. 298]. Національне відродження кінця XIX – поч. XX ст. за своїм механізмом і спрямованістю також виходило з культури і від неї як суми суб'єктивних намірів об'єктивно потрапляло у сферу ідеології й політики. На початку XX віку національне відродження – це не лише процес формування національної ідеї, а й значною мірою процес «масовізації» національної свідомості» (Георгій Касьянов). На універсальність метафори «національне відродження», таким чином, складаються різні опції, які доволіно в ній функціонують. Позитивісти на чолі з Михайлом Грушевським теоретично обґрунтовують неминучість перетворення потенціальної енергії етнографічного існування в динаміку національного розвою [3, с. 122]. З подвійним ентузіазмом висовують пріоритет селянства як головної сили процесу відродження народники і неонародники. Обстоюють політичну й організаційну самостійність українського робітничого руху соціал-демократи з «Дзвону» – журналу марксистського напрямку, але з виразним національним обличчям. Молоді адепти модернізму, що в основу гасел поклали вимоги «демократизації соціального ладу і аристократизації цінностей» (Андрій Товкачевський), інтересам нації надавали першочергового значення. «А відтак на головне місце висувалася розбудова нації й національної культури» [10, с. 131]. Так, до речі, формувалася одна з особливостей українського варіанту модернізму – в кореляті космополітичного за своєю природою мистецтва з національним підґрунтям. Отже, ідеєю національного відродження детермінувався інтелектуальний простір українського commencement de siècle. Синхронізуючі форми мислення новочасністю супроводжували тенденції творення гетерогенної моделі культурного розвитку.

Трансформаційні процеси, що великою мірою відбувалися як культуротворчі, або так чи інакше проходили через культуру, або, принаймні, на рівні окремих її складових, змінювали структуру духовного життя України. З літературоцентричного протягом XIX ст. це життя на початку XX ст. ставало культуроцентричним, тобто різновекторним і різноспрямованим, виразно національним за своїм змістом. Почала здійснюватися інституалізація української культури. Поряд з інтенсивним розвитком преси, публіцистики і критики активізується театральне життя (з 1907 р. у Києві діє перший стаціонарний театр Миколи Садовського), розгортається музичне мистецтво (М. Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий, О. Кошиць поноваторському продовжують традиції М. Лисенка), з'являється плеяда визначних майстрів новітнього малярства і графіки (О. Мурашко, О. Новаківський, М. Бойчук, Г. Нарбут, О. Архипенко), знімаються перші українські документальні й художні фільми. Усі види мистецтва стають засобом національного самовияву, несуть чітко окреслені ознаки української сутності, відтворюють новий час і оновлений дух свого народу.

У цю парадигму входить і література як значима складова і певною мірою як стратегія культуротворення. Письменство і далі залишається головним репрезентантом української культури, але послаблюється актуалізація літератури як форми суспільної свідомості. І це за справою самої літератури: відчутнішими стають симптоми її естетичної емансипації в загальній структурі суспільно-культурного життя українців. Зрілість і самодостатність літератури (а в перспективі це могло бути і повне унезалежнення від служіння суспільним формам буття) були забезпечені динамікою її розвитку у попередні етапи і в першу чергу – у XIX ст. Це становлення, як відомо, також досягалося за умов важких обставин, але *summa summaum* українська література виявила в ньому свій гарт. На порозі XX ст. вона постає «як осягнення суцільної і диференційованої системи літературних жанрів, стилів і функцій, а врешті, і читача» [2, с. 28], перестає бути одноцільною, зумовленою реалістичною традицією, в ній паралельно існують кілька течій і напрямів, літературний процес стає різноспрямованим. Диференціацію як бажаний симптом руху літератури і як запоруку її розвитку сприймали і сучасники. «Вже зарисувалися покоління, – писав з цього приводу Микола Євшан, – окремі напрями літературні визначили свою фізіономію, окремі гуртки організуються. Сам факт отої диференціації – явище для зросту та поширення української літературної думки дуже відрадне» [5, с. 285]. Так, можна погодитися з думкою відомого дослідника, що «література виражає й відображає культуру не лише своїм безпосереднім змістом, а й своєю структурою» [2, с. 485]. Але якщо подивитись на літературу, власне, через призму змісту, то можна помітити, що в її ідейно-тематичній парадигмі й художньо-стильовій специфіці при виразній домінанті національного чинника посилюються орієнтації на світові класичні взірці як на універсальний еталон культурної свідомості людства (створені на світові сюжети драми Лесі Українки, поеми Івана Франка і передовсім його «Мойсей» та ін.), а поруч з ними існує «європейський полюс» літературно-мистецьких орієнтацій на сучасність. Породжені переломною добою кінця XIX – початку XX ст., продовжують з'являтися твори, в яких прочитуються нові концепції й інтенції. Наявні в них, з різною мірою визначеності, – на рівні віянь, впливів, а дедалі більше й одночасової суголосності, літературної паралельності, – ідейні рухи і художні стилі епохи – символізм, неоромантизм, імпресіонізм, експресіонізм. Було це виявом інтеграційних починань українського письменства під час *commencement de siècle*, хоч, звичайно, не всі складові й не однаковою мірою брали в інтеграції участь. Однак в його загальній структурі заходили процеси близькі, а в багатьох випадках і аналогічні європейським. Через них, зрештою, виявлялися інтенції до зміни стадіального і структурного коду всередині самої літератури: з реалістично-позитивістського, виробленого під впливом російського письменства, на такий, що відповідає європейським літературам. Принципово важливим є те, що в цей період відбуваються зрушення в системі європейських відносин української літератури, її входження в міжнародний контекст, що в перспективі могло означати також входження, – услід за літературою, навіть за її посередницької ролі, – й інших мистецьких галузей, а то і всієї української культури. До цього, власне, вели нові естетичні орієнтації українського письменства, які створювали підстави для швидкої диференціації та інших культурних моделей. Отже, соціальні й культурні процеси початку століття становлять для української літератури динамічний контекст, уможливають її розвиток на користь всієї національної культури.

Практика літературної творчості поч. ХХ ст. змінювала уявлення про саму літературу та висувала потребу в нових методологіях її пізнання. Сприйняття літератури в естетичних категоріях диктувало відповідні підходи. На зміну застарілій методології історичної школи входили новітні й більш продуктивні методології, пов'язані з естетичною, а не суспільною (позитивістською) свідомістю людини. Пошук нового дослідницького інструментарію здійснювався на різних рівнях літературно-критичної практики. Так, Іван Франко обстоював історико-психологічний синтез з урахуванням національних особливостей в письменствах, Леся Українка «відкривала» неоромантичний спосіб мислення і пропонувала відповідне його прочитання, автори з оточення «Молодої музи» й «Української хати» концентрувалися виключно на естетичній значимості літературних явищ. Теоретичне обґрунтування нових поглядів на природу літератури і встановлення критеріїв для її оцінки значною мірою забезпечував філологічний семінар В. Перетца, що діяв при Київському університеті в 1904–1914 рр. Впроваджені ним формально-стильові підходи дозволяли глянути на літературу як на духовну діяльність людини, вони відкрили дорогу в науку цілій плеяді українських вчених (серед них М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара, Л. Білецький, С. Маслов, Д. Чижевський та ін.) [8, с. 50–51].

У своїй сукупності тенденції розвитку української культури початку століття можуть нагадувати кінетичний рух, за справою якого незнищений творчий потенціал народу перетворюється на яскраве за своєю національною специфікою новаторство. Однією з найбільш виразних рис новаторства, а водночас й усієї доби є модернізм. Як естетичне явище і напрям модернізм найглибше і найповніше втілював дух сучасності, був художньою системою, іманентною процесам перетворення у культурному житті епохи. Звідси і номінація її як «епохи модернізму». В координатах українського *commencement de siècle* модернізм існував як естетика, «як етап в модернізації культури» (Соломія Павличко), існував явлено, а не у вигляді інтенцій, прихованих у контекстах чи підтекстах, як сталося пізніше. Тож в «загальній» історії українського модернізму цей період є найбільш «самоідентичний», тому що відкрито і однозначно демонструє властивості модерністичного дискурсу. Навіть попри відсутність програмного тексту на підтвердження його легітимності та на означення точки відліку його часу. Але це не становить проблеми, адже, на думку західних вчених, модернізм як культурну реальність важко вхопити і вставити в якісь суворі рамки (зокрема, так висловлювався польський знавець модерністичної проблематики Казімеж Вика) [14, с. 30]. Більше того, в усьому континенті світової культури навіть неможливо встановити епохальний злам, «поріг», за яким починається модернізм (цю правомірну концепцію розвинув німець Ганс Роберт Яусс) [13, с. 30–31]. Так чи так, а у сфері артистичної реалізації модернізм знаходив свій вияв як світогляд і світовідчуження, свідомість і внутрішня сутність людини. Саме у такому вигляді він притаманий і багатьом українським митцям. З фрагментів їх творчої практики, об'єктивно беручи, складається цілісний образ українського модернізму всіх його етапів. Свідчать про це блискучі праці українських вчених (Тамари Гундорової, Соломії Павличко, Ярослава Поліщука), в яких повно і ґрунтовно відтворено образ українського модернізму з урахуванням всіх можливих елементів його руху в їх прямих і непрямих виявах. Однозначну визначеність отримує модернізм, однак, з появою «Української хати» (1909–1914). Завдяки часопису (і передовсім його провідним авторам Микиті Шаповалу, що більш відомий як М. Сріблянський, Андрієві Товкачевському, Миколі Євшану) модернізм в Україні стає стійким структурним утворенням. Це у свою чергу значно посилює новаторський характер тієї доби, впроваджує в її кінетику потужний струмінь новочасності. На відміну од інших українських митців, чия творчість розвивалася на стику «реалістичних сумнівів і модерністичних певностей», «хатянам» не довелося пережити кризовий характер межі віків, їхня діяльність повністю належить до нового століття, яке вони конструктивно утверджували. Їхні погляди в усій сукупності (етичні, естетичні, історіософські) та художні смаки максимально концентрують у собі головну засаду модернізму – «загострене сприйняття своєї сучасності, «нашої епохи» в її відмінності від старого, попереднього, минулого часу» [10, с. 138]. Отже, «самоіндефікація» українських адептів модернізму здійснювалася на утвердженні свого часу як суверенно встановленого нового початку та розтинанню іманентної пов'язаності з традицією минулого. Така постава не мала нічого спільного з естетизуванням у чистому вигляді, навпаки, вона базувалася на цілком реальному інтен-

ціональному ґрунті – надати нову якість українському культурному життю, модернізувати його. Керуючись цією концептуальною настановою, «хатяни» актуалізують естетичну свідомість на національному ґрунті, забезпечують входження європейського модерністичного досвіду в обшир української культури.

У цей час інтенсифікувалося засвоєння й синтезування західних філософських ідей на основі національної культурної й літературної традиції. В координатах української інтелектуальної думки функціонували складові тієї ж філософської системи «нових життєвих цінностей», що й у свідомості європейців початку ХХ ст. У парадигмі цієї системи співіснують філософські концепції минулих епох, що їм, як вибраним, нова доба привернула актуальність, а також ті, що виникли у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. й знаходилися в абсолютній адекватності до свого часу – породжені ним, формували його як час новий, модерний. Впливом західних ідей більшою або меншою мірою позначена літературно-критична діяльність та художня творчість багатьох українських митців, але найбільш повно і цілісно втілює західні концепції «Українська хата». На індивідуалізмі Ніцше, історизизмі Дільтея, інтуїтивізмі Берґсона великою мірою базуються світогляд і методології її творців і авторів, формуються їхні культурософські концепції. При тому трансформація і асиміляція інтелектуальних думок Заходу також зумовлювалася детермінацією національної ідеї: проблеми, висунені європейськими мислителями, переводились у площину пошуків оптимально бажаного і корисного для національного культуротворення. Так, ніцшеанська розробка культурно-естетичного ідеалу людини стимулювала не лише вироблення естетично-оціночного критерію для літературно-критичного аналізу творчих індивідуальностей, а й породжувала ідеологічне переконання, що сильні особистості становлять основу сильної нації. В контексті європейського історизизму народжувалися історіософські рефлексії ревізії українського минулого з метою визначення його здатності актуалізуватися в сучасності. В дусі дільтеїзму «хатяни» чинять деконструкцію історичної парадигми: зрушують горизонталь явищ в їх хронологічній сутності, а впроваджують вертикаль іманентних значимостей. Здійснюється, таким чином, намір вилучити непродуктивне минуле і як альтернативу до нього ввести цінності новочасної епохи. Критикою минувшини перевірялися розвиток культури і національна активність. Заперечувалася, річ ясна, не наявність історії в українців, а те, що українська історія може бути натхненником для сучасних «хатянам» діянь. Як рішучий розрив з народницькою традицією, що своє опертя знаходила якраз в ідеалізації української старовини, заявляла про себе спроба дати нову модель української свідомості, а саме – думання новочасністю.

Спираючись на теорію «переоцінки цінностей», «хатяни» порушували питання про літературну ієрархію. При чому, модерністи не лише пропонували свій канон, зорієнтований на естетичні здобутки сучасності, а й, фактично, піддавали ревізії традиційний канон українських класиків. За своєю суттю ця спроба ієрархізації наближується до афірмативного (стверджувального) канону. В осерді його як «доцентрова сила» знаходиться постать Сквороди. Мандрівний філософ став для «хатян» «антропологічно-естетичним ідеалом» (Тамара Гундорова), в контексті якого утверджується національно значущий приклад самовдосконалення і свідомого самовиховання, що ідентифікується з самотворенням. Таким чином, перерозподіл творчих сил національної минувшини, як і перегляд української історії, уособлюють світоглядно-естетичну позицію молодих adeptів новочасності. Відлунують в ній ревізійні практики європейського модернізму з його нігілістичними імпульсами – неустанними переглядами окремих культурних явищ і цілих культурних цивілізацій, з критикою епох і традицій, з «переписуванням» культури та критикою культури тощо [4, с. 54]. Проте діалектика українського життя початку ХХ ст. виявляла і тенденцію до культурного пасеїзму. У поглядах «поміркованих реалістів» крізь призму відродженої нації сприймалася і українська історія, як важливий ідейно-виховний чинник у процесі і минулого, і тогочасного націєтворення. Вбачалося в історії, зокрема, і джерело натхнення для письменників, благодатний матеріал не лише за сумою героїчних фактів як свідоцтв вартісного минулого, а й гідного уваги з психологічного боку. Схвалювалися письменники, які зуміли показати націокреативні можливості українського минулого (О. Левицький, В. Леонтович, Д. Маркович та ін.) [9, с. 155–158].

Так, у ландшафт української культури початку ХХ ст. входять дві головні протилежності: культурного пасеїзму, традиційного сприйняття історії в ідеологічних вимірах як інструмента і підґрунтя, а також ревізійністських практик переписування і більших чи менших переглядів минувшини свого народу. Представників протилежних таборів об'єднує спільна мета – реалізувати свої погляди в ім'я побудови адекватної сучасності культурної парадигми. Така єдність у протилежностях, що в основі своєї скерована на творення нових критеріїв, задоволення інтересів зростаючої та свідомої себе нації, і є, очевидно, важливою ознакою українського commencement de siècle. В ній, як у фокусі, концентрується сутність тієї багатосторонньої різноманітності доби.

Список використаних джерел

1. Винниченко В. Геній України / В. Винниченко // Дзвін. – 1914. – № 2. – С. 115–118.
2. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка / Г. Грабович. – К.: Критика, 2003. – 604 с.
3. Грушевський М. На українські теми: Ще про культуру і критику / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1908. – т. 44, кн. X. – С. 121–136.
4. Гундорова Т. Проявлення слова. Дискурс раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова. – Львів: Літопис, 1997. – 447 с.
5. Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. (Упоряд. Наталія Шумило) / М. Євшан. – К.: Основи, 1998. – 658 с.
6. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
7. Литературная энциклопедия терминов и понятий. Гл. ред. и составитель А.Н. Николюкин. – М.: НПК «Интелвак», 2003. – 1600 с.
8. Наєнко М. Початок століття: пошук методології / М. Наєнко // Слово і час. – 1997. – № 10. – С. 47–51.
9. Ніковський А. Українська література в 1913 році / А. Ніковський // ЛНВ. – 1914. – т. 65. – кн. I. – С. 155–158.
10. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К.: Либідь, 1999. – 447 с.
11. Петлюра С. З українського життя / С. Петлюра // Україна. – 1907. – т. 3. – С. 129–131.
12. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму / Я. Поліщук. – Івано-Франківськ: Лілея, 2002. – 392 с.
13. Jauss Hans Robert. Proces literacki modernizmu od Rousseau do Adorna // Odkrywanie modernizmu: Przekłady i komentarze. Pod redakcją Ryszarda Nycza. – Kraków: Universitas, 1998. – s. 21–59.
14. Wyka Kazimierz. Młoda Polska. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2003. – 763 s.

Статья посвящена исследованию специфики развития украинского литературного процесса в начале ХХ в. Анализируются основные принципы модернизма в украинской литературе. Определяется роль модернизма в развитии украинской духовной культуры начала века.

Ключевые слова: модернизм, национальная культура, модернистское сознание, украинское литературное творчество.

The article investigates the specific character of Ukrainian literary process at the beginning of the XXth century. The author analyses the basic principles of modernism in Ukrainian culture and defines the role of modernism in the development of Ukrainian intellectual culture at the beginning of the century.

Key words: modernism, national culture, modernist consciousness, Ukrainian literary creative activity.

Надійшло до редакції 8.02.2011.